

Apothekers in het Bourgondisch Rijk. Hun leeftijd van pensionering en van de start van hun carrière.¹

Nanno Bolt

Het Bourgondisch Rijk

De meeste studies over middeleeuwse apothekers zijn afgebakend binnen de huidige landsgrenzen. Maar tijdens de regeerperiode van Karel de Stoute (1467-1477) omvatte het Bourgondisch Rijk het hedendaagse Nederland, België en Noord-Frankrijk, het hertogdom en het graafschap Bourgogne als mede het graafschap Nevers. Met de afzwering van de koning van Spanje in 1581 en de verplaatsing van de Staten-Generaal naar Den Haag verviel de laatste band tussen de Nederlanden en (het graafschap) Bourgogne. Deze studie gaat over apothekers in de 14e, 15e en 16e eeuw binnen het gebied van het Bourgondisch Rijk: de leeftijd waarop hun carrière start en waarop deze eindigt...

Methoden

Een database is opgesteld van apothekers uit de 14e, 15e en 16e eeuw in 85 steden van het Bourgondisch Rijk². Van de gevonden 1029 apothekers zijn diegenen geselecteerd waarvan de volgende datasets bekend zijn:

- geboortjaar & eerste vermelding als actief apotheker
- geboortjaar & jaar van overlijden
- jaar van overlijden & jaar van laatste vermelding als actief apotheker

Leeftijd waarop de carrière als apotheker start

Reglementen over de opleiding en beroepsuitoefening

Apothekers, geneesheren en stadsbesturen waren allen overtuigd van de noodzaak voor reglementen over opleiding en beroepsuitoefening. In Autun en in Dijon lag het initiatief voor het opstellen bij de apothekers, in Beaune en in Chalon bij het stadsbestuur³. Maar ook de centrale overheid speelde een belangrijke rol getuige het Placcaet (*“Placcaet op 't stuck der medecyne”*) dat door keizer Karel V in 1540 voor Brussel werd uitgevaardigd en is bijvoorbeeld de *“Ordonnantie op de apothecarye bynnen deser stadt Lovene”* uit 1555 gebaseerd op dit Placcaet⁴. Voor de Noord-Franse steden in het (laat-) Bourgondisch Rijk speelde de verordening van de Franse koning Karel VIII uit 1484 - die de duur van het leertraject vastlegt, (7 jaar), de inspecties in de winkel en de werkplaats, het ijken van de gewichten en het verifiëren van de kruiden – een belangrijke rol.⁵ De basisbeginselen zijn overal min of meer gelijk maar aangepast aan de plaatselijke omstandigheden, eerdere gewoontes en aan de inzichten van de samenstellers.

Leeftijd waarop de carrière als apotheker start

De apothekers uit het (laat-)Bourgondisch Rijk, waarvan zowel het geboortjaar bekend is als het jaar waarin hij voor het eerst vermeld wordt als apotheker, zijn opgenomen in Tabel 1. De gemiddelde leeftijd van deze 21 startende apothekers in de periode 1380-1596 is 25,1 jaar. (Figuur 1).

Tabel 1. Leeftijd van eerste vermelding als meester-apotheker in de periode 1380-1596

Nr. Stad	Naam	Geboorte jaar	Jaar 1 ^e vermelding	Leeftijd
1 Arnhem ⁶	Henricus BRANT	1355	1380	25
2 Dijon ⁷	Jean Poissonnier	1383	1406	23
3 Breda ⁸	Goris Jansz van EYNDMER	1505	1527	22
4 Gouda ⁹	Frans Gerritsz KEGELING	1513	1538	25
5 Antwerpen ⁴	Peeter v. COUDENBERGHE	1517	1542	25
6 Doornik ⁸	Cornelis van EYNDMER	1524	1549	25
7 Haarlem ¹⁰	Dirck OUTGAERTSZ CLUYT	1546	1572	26
8 Amsterdam ¹¹	Walich SYVERTSZ	1549	1578	29
9 Alkmaar ⁹	Boridt Hendr. MUYDEN	1550	1580	30
10 Amsterdam ⁹	Hans MARTENSZ	1554	1581	27
11 Zierikzee ¹²	Jan COOMANS	1555	1579	24
12 Amsterdam ⁹	Barent Hendr. AVERCAMP	1557	1586	29
13 Breda ¹³	Gijsbrecht EELTGENS	1562	1588	26
14 Amsterdam ⁹	Pieter G. RUYTENBURCH	1562	1581	19
15 Zierikzee ¹²	Lucas Philipsz MESMAKERS	1563	1588	25
16 Amsterdam ⁹	Jan Hendricksz LOEN	1564	1587	23
17 Amsterdam ⁹	Victor van der KERKE	1564	1590	26
18 Rotterdam ¹⁴	Jacob ANDRIESZ	1567	1592	25
19 Delft ¹⁵	Hendrik de RAEFF, CORVINUS	1567	1590	23
20 Delft ¹⁵	Gerrit Woutersz LIEFTINGH	1569	1597	28
21 Amsterdam ⁹	Gerrit SYVERTSZ	1574	1596	22

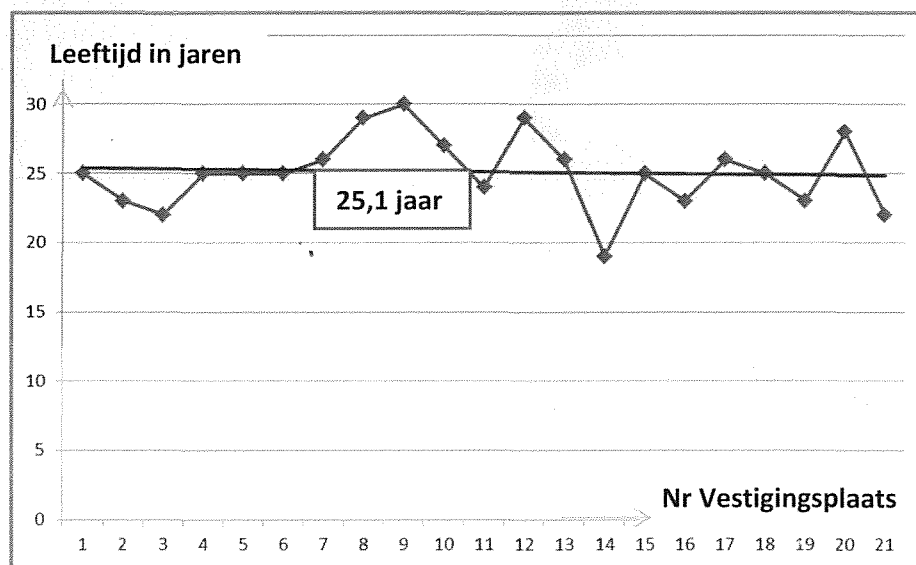

Fig. 1. Leeftijden van 20 startende apothekers. Gemiddelde leeftijd: 25,1 jaar.

Deze minimum leeftijd voor een startende meester-apotheker komen we vaker tegen: in Amiens wordt deze op basis van de statuten uit 1576 eveneens geschat op 25 jaar. De duur van de praktijkstage als leerjongen is daar vastgesteld op 4 jaar en die van de aansluitende periode als gezelschap op 6 jaar. De leeftijd waarop de vorming begint is 14 of 15 jaar: de leeftijd van de beginnende meester-apotheker uit Amiens is dan 24-25 jaar. Zonen van een meester-apotheker waren vrijgesteld van de verplichte gezelschapsperiode en konden in Amiens dus al jonger tot het meesterschap worden toegelaten.⁵

Aanvullende informatie over de apothekers uit Tabel 1.

Van de meeste in de tabel genoemde apothekers is meer bekend dan hun geboortjaar en jaar van eerste vermelding. Zo was "Meyster Henric BRANT" van 1395-1422 apotheker-leverancier aan het Gelderse hof.

Jean POISSONNIER was vanaf 1406 op 23-jarige leeftijd hof-apotheker en kamerdienaar bij Jan zonder Vrees, die voor hem de dienstkleiding betaalde. Hij leerde het vak van zijn vader Guiot Possonnier die eveneens apotheker-kamerdienaar was. Hij leverde vanuit zijn apotheek-kruidenierwinkel in Dijon apothekerswaren, suikerwaren en kruiden.

Cornelis van EYNDMER, als apotheker gevestigd in Doornik, was in 1549 in een proces verwickeld met zijn vader, de apotheker Goris Jansz van EYNDMER te Breda. Uiteindelijk werd een akkoord bereikt waarbij de vader aan zijn oudste zoon 60 gld betaalde, conform het testament van diens moeder.

Peeter van COUDENBERGHE werd geboren te Brussel op 16 mei 1517. In 1542 werd hij poorter van Antwerpen en bezat een apotheek eerst in de Zilversmidstraat en later aan de St-Jacobsmarkt, dicht bij de Kipdorppoort. In 1548 richtte hij als eerste in de Lage Landen een privé-plantentuin in waar hij meer dan 600 exotische planten teelde. Hij voorzag het Dispensatorium van Valerius Cordus van meer dan 400 verbeteringen, dat in 1568 door Plantin gepubliceerd werd.

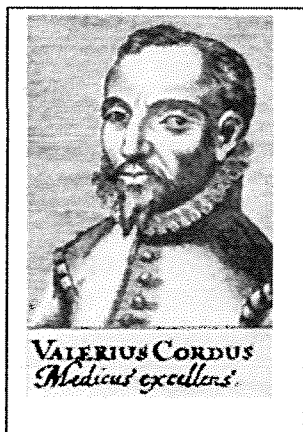

Fig. 2. Valerius Cordus (1515-1544)

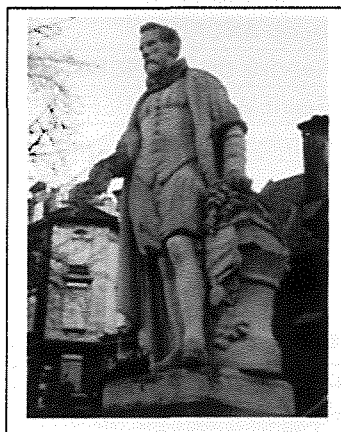

Fig. 3. Peeter van Coudenberghe (1517-1599)

Walich SYVERTSZ (1549-1606) was een veelzijdig apotheker: auteur van "de Roomsche Mysterien ontdekt", tulpenteler en medewerker van het bijenboek van Clutius uit 1597.

Jan COOMANS wordt - 24 jaar oud - als poorter te Zierikzee ingeschreven in 1579 en is afkomstig uit "St. Truijen in het land van Luik".

Gysbrecht Jans EELKENS (1562-1641) bracht het koper uit de Grote Kerk, na de inname van Breda in 1590, in zijn apotheekkelder in veiligheid. Vijf en dertig jaar later, na de verovering door de Spaanse veldheer Spinola, werd het koperwerk weer in de kerk afgeleverd.

Na de val van Antwerpen in 1585 kregen de niet-katholieke bewoners vier jaar de tijd om de stad te verlaten. De Antwerpenaar Lucas PHILIPSE laat zich in 1588 als poorter in Zierikzee inschrijven. Hij wordt in het belijdenisregister van de hervormde gemeente in 1593 vermeld als Lucas Philipsz allas Mesmakers, apoteker voor de Breebrugge.

Jacob ANDRIESZ (1567-1606) was "inwonende poorter van Rotterdam" en apotheekhoudend geneesheer (medecijn en apothecaris). Zijn apotheek "de Gulden Vijsel" stond in de Hoogstraat.

Hendrik de RAEFF (CORVINUS) heeft in Delft zijn opleiding tot apotheker genoten – waarschijnlijk bij Dirck Cluyt - en is op 23-jarige leeftijd naar Rome vertrokken. Daar heeft hij bijna een halve eeuw als apotheker gewerkt tot zijn dood in 1639. Hij was deken van het apothekersgilde en het middelpunt van een artistieke en intellectuele kring die in zijn apotheek bijeen kwam.

Gerrit Woutersz LIEFTINGH (1569-1624) was te Delft gevestigd aan de west-zijde van de Hippolytusbuurt. Hij leverde aan het gasthuis en werd, na het uiten van beschuldigingen aan de predikant Henricus Arnoldi, uitgesloten van het Heilig Avonmaal.

De leeftijd van overlijden

De apothekers uit het gebied van het Bourgondisch Rijk waarvan zowel het geboortjaar als het jaar van overlijden bekend zijn staan vermeld in onderstaande tabel.

Tabel 2. Leeftijd bij overlijden van apothekers uit het Bourgondisch Rijk. (* =geboortjaar, †=sterf jaar)

Nr	Stad	Naam	*	†	Levensjaren
1	Arnhem ⁶	Henricus BRANT	1355	1422	67
2	Breda ⁸	Goris Jansz van EYNDMER	1505	1577	72
3	Gouda ⁹	Frans Gerritsz KEGELING	1513	1557	44
4	Antwerpen ⁴	Peeter v. COUDENBERGHE	1517	1599	82
5	Amsterdam ⁹	Gerrit JANSZ	1529	1570	41
6	Vlissingen ¹⁷	Reinier van den PUTTE	1534	1616	82
7	Amsterdam ⁹	Jan ELBERTSZ	1542	1581	39
8	Amsterdam ⁹	Dirk FREDERICKSZ	1545	1611	66
9	Leiden ¹⁰	Dirck OUTGAERTSZ CLUYT	1546	1598	52
10	Amsterdam ⁹	Lambert PRINCEN	1547	1591	44
11	Amsterdam ⁹	Harmen JANSZ	1549	1607	58
12	Amsterdam ⁹	Walich SYVERTSZ	1549	1606	57
13	Alkmaar ⁹	Boridt Hendr. MUYDEN	1550	1641	91
14	Amsterdam ⁹	Frederick FREDERICKSZ	1551	1597	46
15	Leiden ⁹	Christiaan PORRET	1554	1627	73
16	Kampen ⁹	Barent Hendr. AVERCAMP	1557	1603	46
17	Amsterdam ⁹	Sybrant EGBERTUS	1557	1594	37
18	Zierikzee ¹²	Jason JANSZ	1557	1613	56
19	Amsterdam ⁹	Pieter G. RUYTENBURCH	1562	1627	65
20	Amsterdam ⁹	Assuerus van BLOCKLAND	1562	1617	55
21	Breda ¹³	Gijsbrecht EELTGENS	1562	1641	79
22	Zierikzee ¹²	Lucas Ph. MESMAKERS	1563	1639	76
23	Amsterdam ⁹	Jan Hendricksz LOEN	1564	1631	67
24	Rotterdam ¹⁴	Jacob ANDRIESZ	1567	1606	39
25	Delft ¹⁵	Gerrit Woutersz LIEFTINGH	1569	1624	55

De gemiddelde leeftijd bij overlijden van deze 25 apothekers bedraagt 59 jaar en de spreiding in leeftijden loopt uiteen van 37 tot 91 jaar.

De gemiddelde levensverwachting bij geboorte in de late middeleeuwen wordt op 25-27 jaar geschat, maar doordat er sprake was van een zeer hoge kinder- en adolescentensterfte

was ouderdom tegelijkertijd geen zeldzaam verschijnsel. Recente schattingen van de levensverwachting op de leeftijd van 25 jaar gaan uit van 23 jaar in de late middeleeuwen (48 jaar).

De kopers van lijfrenten in Oudenaarde - welgestelde inwoners met voldoende kapitaal om te participeren in de openbare schuld van de stad - bereikten gemiddeld de leeftijd van 55 tot 60 jaar in de vroege zestiende eeuw.¹⁶

De leeftijd van “pensionering”

De apothekers uit het gebied van het Bourgondisch Rijk waarvan zowel het jaar van overlijden als een laatste vermelding als apotheker bekend zijn staan gerangschikt in de Tabel 3.

Tabel 3. Verschil in jaren tussen het sterfjaar en het jaar van laatste vermelding als actief apotheker.
(†= sterfjaar, LV=Laatste Vermelding, Δ=†-LV)

Nr Stad	Naam	†	LV	Δ
1 Dijon ³	SANCENOT de BRECEY	1408	1408	0
2 Dijon ³	Pierre SANCENOT	1421	1421	0
3 Dijon ³	Guillaume LE FORT	1439	1439	0
4 Arnhem ⁶	Henricus BRANT	1422	1422	0
5 Zutphen ¹⁸	Wilhelmus CROECH	1425	1421	4
6 Gent ¹⁹	Jan van LEYDEN	1432	1432	0
7 Gent ¹⁹	Jan van SYCLEER	1467	1466	1
8 Gent ¹⁹	Zegher van WYMEERSCH	1489	1486	3
9 Gent ¹⁹	Lievin HENDERIX	1490	1490	0
10 Gent ¹⁹	Jan vanden ACKERE ¹⁹	1503	1500	3
11 Gent ¹⁹	Quinten de SERAIN ¹⁹	1505	1503	2
12 Gent ¹⁹	Jacob IMPINS	1513	1513	0
13 Amiens ²⁰	Jehan de LOUVEGNY	1520	1520	0
14 Breda ⁸	Wijnand MICHIELSZ	1535	1533	2
15 Gouda ²¹	Reynier PAUW	1547	1547	0
16 Zierikzee ¹²	Romb. C. M. van EEGHEM	1554	1554	0
17 Delft ¹⁵	Cors Claesz PERSYN	1556	1555	1
18 Dijon ²²	Philippe Le CENE	1557	1557	0
19 Amsterdam ⁹	Jan PERSIJN	1562	1559	3
20 Delft ¹⁵	Michiel DIRCKSZ	1564	1564	0
21 Ghent ²³	Berthelmeeux van de PUTTE	1568	1568	0
22 Ghent ²³	Nicolaes de ZADELEERE	1568	1568	0
23 Breda ⁸	Anth. HERBERTSZ HOZE	1572	1572	0
24 Delft ¹⁵	Heynrick MOERMEESTER	1574	1574	0
25 Breda ⁸	Goris Jansz van EYNDMER	1577	1576	1
26 Seurre ³	Jacques TAINURIER	1579	1579	0
27 Leiden ²⁴	Claes CORNELISZN	1586	1586	0
28 Delft ¹⁵	Cornelis Gerritsz de MAN	1595	1595	0
29 Leiden ¹⁰	Dirck OUTGAERTSZ CLUYT	1598	1597	1
30 Amiens ²⁵	Antoine PIECE	1598	1596	2

Het jaar van overlijden in het (laat-)Bourgondisch Rijk valt voor deze 30 apothekers vrijwel altijd samen met het einde van hun periode als actief apotheker. Met andere woorden er was geen sprake van een pensioenperiode. Ook niet voor de zeer welgestelde apothekers zoals blijkt uit de navolgende gegevens. Bij 6 van de 30 apothekers bleek geen sprake van een natuurlijke dood, maar van doodslag, executie of pest.

Sancenot de BRECEY woonde van 1380 tot aan zijn dood in 1408 in de rue au Change bij de porte aux Lions te Dijon. De inventaris werd in 1408 opgemaakt. Zijn weduwe Marguerite zette na zijn dood de apotheek voort. De apotheek bestond uit twee delen: "l'ouvreur", open naar de straat toe, dat diende voor de kleinhandel en directe leveringen. Preparaten en grondstoffen lagen in de "boticle", de achterwinkel en opslagruimte.

Pierre SANCENOT - zoon van Sancenot de Brecey - neemt de zaak in 1410 van zijn moeder over, krijgt 1000 gouden franken mee en overlijdt in 1421. Zijn moeder, Marguerite, neemt de apotheek opnieuw waar van 1422 tot 1429.

Guillaume Le FORT is getrouwd met de dochter van Pierre SANCENOT en neemt in 1429 de apotheek van Marguerite over. Hij overlijdt in 1439 en in datzelfde jaar wordt de inventaris beschreven, waaruit blijkt dat het om een aanzienlijk fortuin gaat. De apotheek wordt voortgezet door Jean LE COMPASSEUR.

Wilhelmus CROECH werd in 1421 - vier jaar voor zijn dood - door een nieuwe stadsapotheker in Zutphen vervangen.

Jan van LEYDEN was tevens overdeken der neringen en werd op 12 augustus 1432 met andere "wetheren" op de Vrijdagmarkt van Gent doodgeslagen tijdens de onlusten veroorzaakt door de wevers.

Jan van SYCLEER leverde nog in 1466 dragees aan het stadsbestuur van Gent, een jaar voor zijn dood.

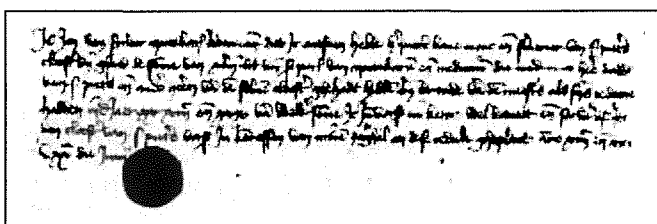

Fig. 4 Gezegelde kwitantie uit 20 juni 1430 van Jan van Sycleer voor levering aan de Sint-Pietersabdij. Het zegel, van groene was en een diameter van 27 mm, toont een wildeman met een knots en een kleine leeuw en draagt de naam: sigillum Iohannis de syclerus.

Zegher van WYMEERSCH levert vanuit zijn apotheek "den Cardinael" tussen 1480 en 1486 laden dragees aan het stadsbestuur van Gent. Hij overleed in 1489.

Lievin HENDERICX was in 1478 deken van de kruideniers in Gent en levert in 1490 nog laden dragees aan het stadsbestuur. In 1990/1991 levert zijn weduwe.

Jan vanden ACKERE komt tot 1500 voor in de infirmerierekeningen van de Sint-Pietersabdij van Gent. In 1503 verkoopt zijn weduwe 2/3 van de apotheek.

Quinten de Serain wordt nog in 1503 vermeld met zijn apotheek in de Minnemannsstrate te Gent en overlijdt in 1505.

Jacob IMPINS levert in 1513 nog 5 laden dragees aan het Gentse stadsbestuur die in 1514 aan zijn weduwe zijn uitbetaald.

Jehan de LOUVIGNY was van 1502 tot aan zijn dood in 1520 werkzaam in zijn apotheek in de rue des Orfèvres te AMIENS.

Wijnand MICHELSZ kocht nog in 1533 erfciijnzen in Breda en overleed in 1535.

Reynier PAUW , apotheker en burgemeester van Gouda, stierf in 1547 door een vergissing van zijn knecht: "*door versuym van syn winkelknecht, die hem eenich medicament uyt een verkeerde pot genomen, bereyt hadde, 't welck hy te laet gewaer wierde*"

Rombout Cools Michielsz. van EEGHEM werd geboren te Mechelen en overleed in 1554 te Zierikzee. De inventaris van de apotheek - De Gulden Mortier - is kort na zijn overlijden opgemaakt: hij was dus waarschijnlijk actief tot aan zijn dood.

Cors Claesz PERSYN was naast apotheker ook schepen en burgemeester van Delft in de periode 1532 en 1555 en overleed in 1556.

Philippe Le CENE – protestant - was naar Genève gevlucht, daar als apotheker gevestigd en getrouwd. Teruggekeerd in Frankrijk werd hij in 1557 in Dijon ter dood gebracht.

Michiel DIRCKSZ overleed begin 1564, voor zijn 2 minderjarige kinderen werden voogden benoemd en de apotheek werd in hetzelfde jaar voortgezet door Heynrick Moormeester uit Antwerpen.

Berthelmeeux van de PUTTE werd - als calvinist - in 1568 door Alva's Bloedraad ter dood veroordeeld en in november van dat jaar voor het Gravensteen onthoofd. De inventaris van zijn apotheek werd in december 1567 opgemaakt en geconfisqueerd. Hetzelfde lot trof zijn collega Nicolaes de ZADELEERE.

Anthonis HERBERTSZ HOZE leverde niet alleen aan burgers maar nog in 1572 aan Spaanse soldaten. Hij liet in 1571 een testament opmaken.

Goris van EYNDMER liet in 1576 zijn testament opstellen en overleed begin 1577 in het huis waarin zijn apotheek sinds 1535 gevestigd was, genaamd "de Roze".

Jacques TAINURIER, apotheker te Seurre onderschreef op 20 september 1579 nog een stadsreglement om de pestepidemie te bestrijden, bezweek er zelf aan en al op 13 oktober werd zijn opvolger Clément RAMPALLE uit Marseille aangesteld.

Claes CORNELISZN woonde ruim 50 jaar bij de Botermarkt in Leiden en was een vermogend man. Hij stierf in 1586 en na het overlijden van zijn vrouw werd de boedel op 4 april 1587 beschreven.¹⁷

Cornelis Gerritsz de MAN woonde en werkte in "De Spiegel" aan de west-zijde van de Koornmarkt in Delft. Hij overleed in 1595 en zijn 8-jarige zoon zou later in hetzelfde pand zijn vaders beroep uitoefenen, nadat de weduwe de apotheek in de tussentijd had voortgezet.¹³

Antoine PIECE woonde in de Grande Chaussée du Blé in de "Mortier d'Or" te Amiens, overleed in 1598 en wordt nog vermeld in 1596.

Dirck Outgaertsz CLUYT, geboren in 1546 kwam in 1578 als apotheker naar Delft en bleef daar tot zijn benoeming als hortulanus van de Hortus te Leiden in mei 1594. In 1597 schreef hij nog "Van de Byen", een samenspraak tussen hem en Clusius.

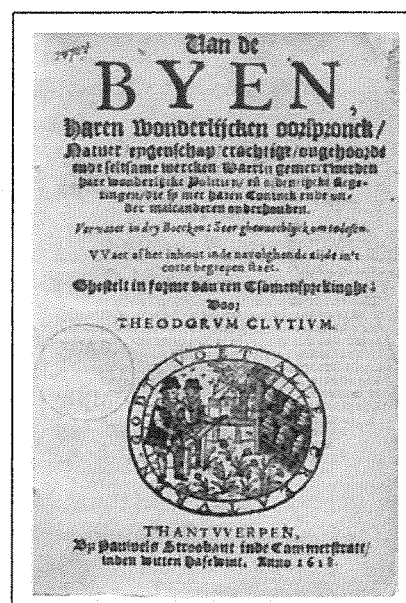

Fig. 5. De afbeelding op de titelpagina van de herdruk van "Van de Byen" uit 1618 stemt precies overeen met de vorm waarin het boek, geschreven is: als een dialoog tussen Clusius en Cluyt.

Conclusies

De minimum leeftijd van een meester-apotheker in de 14^e, 15^e en 16^e eeuw binnen het gebied van het Bourgondisch Rijk ligt rond de 25 jaar, zo blijkt uit een gegevensbestand van 21 apothekers. Deze minimum leeftijd voor een meester-apotheker komen we vaker tegen zoals te Amiens. Zonen van een meester-apotheker waren vrijgesteld van de verplichte gezelperiode en konden al jonger tot het meesterschap worden toegelaten.

De leeftijd van overlijden van 25 apothekers binnen het Bourgondisch gebied in die periode varieert sterk en is gemiddeld 59 jaar. Van welgestelde burgers in de middeleeuwen is een gemiddelde leeftijd van 55-60 jaar bekend.

Er was geen sprake van een pensioenperiode, ook niet voor de zeer welgestelde apothekers: het jaar van overlijden valt vrijwel altijd samen met het einde van de periode als actief apotheker. Uit de gegevens van 30 apothekers blijkt verder dat bij 6 apothekers geen sprake was van een natuurlijke dood, maar van doodslag, executie of pest.

Résumé

Pendant les 14e, 15e et 16e siècles, l'âge pour l'obtention de la maîtrise dans le territoire de l'Etat de Bourgogne était pour les apothicaires d'environ 25 ans, ainsi que le montre une base de données de 21 apothicaires. Cet âge minimum pour un maître-apothicaire se voit le plus souvent, comme le montrent les statuts de la ville d'Amiens. Les fils de maîtres étaient dispensés du compagnonnage et pouvaient entrer dans la profession plus jeune.

L'âge de décès de 25 apothicaires diverge fortement et la moyenne est de 59 ans. Pour des citoyens prospères l'âge moyen de décès se trouve entre 55-60 ans.

L'âge de décès coïncide à peu près toujours avec l'année où l'apothicaire est encore actif dans l'Etat de Bourgogne. Autrement dit la retraite n'existait pas, même pas pour les apothicaires prospères. Les données de 30 apothicaires montrent que chez 6 d'entre eux il n'est pas question d'une mort naturelle mais d'un homicide, d'une peine capitale ou de la peste.

Referenties

1. N. Bolt. American Journal of Medicine and Medical Sciences 2015, 5(3): 113-120
2. N. Bolt. 2015. Database 4.0. Apothekers in de Lage Landen tot 1600. www.kringbenelux.eu
3. A. Baudot, 1905/2002, La Pharmacie en Bourgogne avant 1803, Dijon, JPM Editions : 70, 187, 225.
4. L.J. Vandewiele. Geschiedenis van de farmacie in België. Beveren, Orion, 1981: 135, 136, 142, 152.
5. O. Thorel, 1908, Jehan de Louvigny, apothicaire amiénois de 1487-1520, Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie : 1-245.
6. Ch. De Backer, 1996, Henric Brant, apothecaris te Arnhem, Pharmaceutisch Weekblad, 131 (14), 412,413.
7. Laurie Baveye-Kouidrat, 2015, Exercer la médecine en milieu princier au XVème siècle : l'exemple de la cour de Bourgogne (1663-1482). Lille, Thèse doctorat, Université Charles de Gaulle, Annex II : 442.
8. G. Rehm, 1959, De Bredase apothekers van de 15e tot het begin van de 19e eeuw, Bulletin Kring, 8 (20): 7-10, 17.
9. A.I. Bierman, M.J. Van Lieberg, D.A. Wittop Koning, 1992, Biografische index van Nederlandse apothekers tot 1867, Rotterdam, Erasmus Publishing.
10. H.A. Bosman-Jelgersma, 1977, Dirck Outgaertsz Cluyt, Bulletin Kring, 26 (54), 2
11. D.A. Wittop Koning, 1986, Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland, Lochem/ Gent, De Tijdstroom: 189.
12. C.M. Van Hoorn, 1989, Vijf eeuwen pharmacie in Zierikzee, Bulletin Kring, 38 (76): 1-9.
13. A.I. Bierman, 2004, Farmacie in Breda, Bulletin Kring, 53 (106) : 8.
14. H. Cohen, 1990, De apotheek "De Vergulde Vijzel" op de Hoogstraat te Rotterdam, Bulletin Kring, 39 (78): 26.
15. H.A. Bosman-Jelgersma, 1995, Vijf eeuwen Delftse apothekers, Amsterdam, Ronald Meesters: 76, 77, 79, 144, 369.
16. S. Balace, A. De Poorter, 2010, Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen. Expositie documentatie, Brussel, Mercatorfonds/ Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis: 19, 20.
17. Ch. De Backer, 2002, Mobiliteit en migratie van de apotheker in Vlaanderen en Brabant van de 13e tot de 18e eeuw, Bulletin Kring, 51 (103): 39.
18. Ch. De Backer, 1988, Bronnen voor de geschiedenis van de Farmacie te Zutphen, Bulletin Kring, 37 (74): 23.
19. Ch. De Backer, 1990, Farmacie te Gent in de late middeleeuwen, Hilversum, Verloren: 35-49.
20. S. Valette, Jehan de Louvigny, apothicaire à Amiens en 1500, Revue d'Histoire de la Pharmacie, 63(227) : 551.
21. H.A. Bosma-Jelgersma, 1983, Poeders, Pillen en Patiënten, Amsterdam, Sijthoff: 46, 64.
22. C. Cabanis, 1987, Les apothicaires et la Réforme, Paris, Fernand Lanore : 29.
23. Ch. De Backer, 2003, Apothekers, geneesheren en chirurgijns, leden van de schuttersgilde Sint-Joris te Aalst tussen 1488 en 1574, Bulletin Kring, 52 (105): 38.
24. H.A. Bosman-Jelgersma, 1995, De inventaris van een Leidse apotheek uit het jaar 1587, Bulletin Kring, 44 (89): 29-33.
25. N. Sossa, 1939, Histoire de la pharmacie dans la ville d'Amiens, Paris, Librairie Maloine : 23, 50.